

ДІЙСНІСТЬ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЧУЖОЇ РЕЧІ: РИМСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

THE VALIDITY OF CONTRACT OF SALE: ROMAN EXPERIENCE FOR UKRAINE

Корчагін М.П.,

здобувач кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується питання кваліфікації договору купівлі-продажу чужої речі в рамках дихотомії «дійсність-недійсність». З урахуванням досвіду римського права обґрунтовується дійсність такого договору, що є принциповим питанням для інституту добросовісного набуття майна.

Ключові слова: купівля-продаж, перехід права власності, дійсність, неуповноважена особа, добросовісний набувач.

В статье анализируется вопрос квалификации договора купли-продажи чужой вещи в рамках дихотомии «действительность-недействительность». С учетом опыта римского права обосновывается действительность такого договора, что является принципиальным для института добросовестного приобретения имущества.

Ключевые слова: купля-продажа, переход права собственности, действительность, неуполномоченное лицо, добросовестный приобретатель.

The article analyzes the issue related to the qualification of the alien thing contract of sale within the framework of dichotomy «validity-invalidity». Taking into account the experience of Roman law the validity of such an agreement is proved that is a principal issue for the institute of bona fide acquisition of property.

Key words: sale, transfer of ownership, validity, unauthorized person, bona fide acquirer.

Постановка проблеми. З часу зародження у надрах римського права договір купівлі-продажу в його сучасній моделі вже не сходить з приватноправової арени і залишається чи не найважливішим типом серед поіменованих договорів. Цей договір традиційно має на меті перехід права власності, у зв'язку із чим постає логічне питання про можливість укладення договору купівлі-продажу щодо речі, яка на цей момент не належить продавцю, та його дійсність.

На сьогоднішній день вказане питання остаточно не вирішено ані у доктрині, ані в судовій практиці. Зокрема, національні суди вищих інстанцій з початку ХХ століття не виробили однозначного підходу: спочатку суди визнавали недійсними договори купівлі-продажу чужої речі, але потім Верховний Суд України в одній зі справ дійшов висновку про те, що окремі норми ЦК України не вказують на недійсність такого договору. В подальшому найвищий судовий орган змінив підхід і суди почали відмовляти власнику у задоволенні позову про визнання недійсним договору між неуповноваженою особою та набувачем внаслідок обрання неналежного способу захисту, хоча й вказували на незаконність такого договору. Втім, останнім часом Верховний Суд України визнав право на пред'явлення позову про недійсність договору спочатку за заставодержателями, а потім і за інвесторами, хоча вони й не були сторонами у відповідних договорах про розпорядження майном. Отже, судова практика з цього питання знаходиться на етапі становлення, але питання кваліфікації договору про відчуження чужої речі є вельми важливим для інституту добросовісного набуття майна, оскільки цей договір входить до юридичного складу, який є підставою виникнення права власності у добросовісного набувача згідно ст. 330, 388 ЦК України. В свою чергу, панівна точка зору щодо недійсності договору купівлі-продажу чужої речі не узгоджується із загальними засадами цього інституту. Як справедливо вважав І. М. Трепіцин, набувач від неуповноваженого не повинен бути в кращому становищі, ніж набувач від уповноваженої особи [1, с. 524]. У цьому зв'язку незрозуміло, чому для набуття майна від власника потрібен дійсний договір, а в разі отримання речі від не-власника достатньо і недійсного правочину. Отже, наведена проблема потребує свого якнайшвидшого вирішення,

для чого доцільним вбачається врахування досвіду римського права.

Стан наукового дослідження. Останніми роками питань продажу чужої речі торкалися у своїх дослідженнях сучасні українські вчені, зокрема: І. Спасибо-Фатеева, В. Кучер, І. Спасибо та інші. Актуальне це питання й для інших пострадянських країн – наприклад, послідовно на-полягають на недійсності цього договору К. І. Скловський та С. Г. Шевцов. Втім, як правило, аргументи дослідників вбачаються спірними, а кваліфікація відповідних договорів оцінюється лише з точки зору правонаступництва. Внаслідок цього залишається поза увагою питання про те, чи може існувати у вітчизняному праві дійсний договір купівлі-продажу, який не забезпечив переходу права, але має зобов'язальний ефект.

Мета статті полягає у науковому аналізі норм цивільного права України та судової практики щодо кваліфікації договору купівлі-продажу чужої речі, виявленні причин, з яких цей договір вважається недійсним, оцінці відповідних аргументів з урахуванням досвіду римського права, та формулюванні науково обґрунтованих висновків.

Виклад основного матеріалу. В українській доктрині приватного права та судовій практиці стійко утвердився підхід, за яким договір купівлі-продажу чужої речі вважається недійсним. Так, суди касаційних інстанцій часто задовольняють позови про визнання недійсними договорів купівлі-продажу, укладених невідомими, з підстав порушення ст. 317, 319 ЦК України про зміст та здійснення права власності [2; 3], або ж ст. 658 ЦК України про належність власнику права продажу [4], іноді додаючи до неї посилання на ст. 655 ЦК України щодо поняття договору купівлі-продажу [5].

Щоправда, у 2007 році Верховний Суд України дійшов висновку про помилковість посилання судів на норми ст. 316, 317, 319, 328, 392, 629, 659, 759, 760, 777 ЦК України, оскільки жодна з цих норм не містить такого правового наслідку, як визнання угоди недійсною [6]. Проте наведена правова позиція не була розвинута до рівня установленої практики і в подальшому підхід найвищого судового органу до спорів про визнання недійсними договорів змінився. Верховний Суд України зазначав, що наслідком угоди, укладеної з таким порушенням, є не двостороння

реституція, а віндикація [7]. Тому позов власника до покупця та продавця про визнання договору недійсним вважають неналежним способом захисту, хоча сам договір розглядається як укладений із порушенням закону.

Позиція щодо недійсності договору купівлі-продажу чужої речі знайшла підтримку й у доктрині, зокрема з підстав порушення ст. 319 ЦК України щодо розпорядження своїм майном на власний розсуд [8, с. 102], або ж правила про здатність передати лише те право, яке маєш [9, с. 164]. Разом з тим, досвід римського права дозволяє поставити під сумнів обґрунтованість цього підходу.

У римському праві, яке понад усе ставило захист права власності, було можливим укладення договору купівлі-продажу чужої речі. Звичайно, це не зовсім узгоджується з теорією недійсності даного договору. Тому наведене римське правило прагнуть пояснити тим, що оскільки обов'язком продавця була лише передача речі у спокійне володіння покупця, то у римської *emptio-venditio* була відсутня спрямованість на перехід права власності [10, с. 54; 11, с. 100; 12, с. 26], а набуття цього права було випадковим ефектом договору [13, с. 147].

Тим не менш, наведені доводи не знаходять підтвердження у першоджерелах римського права. По-перше, метою купівлі-продажу був саме перехід права власності, оскільки ніхто не міг вважатися таким, що продав річ, відносно якої існує домовленість, що власність на неї не повинна перейти до покупця (D. 18.1.80.3) [14, с. 597]. По-друге, перехід права власності був нормальним ефектом виконання договору купівлі-продажу, оскільки передача речі на підставі продажу робила набувача власником, якщо продавець був її власником (I. 2.20, D. 19.1.11.2) [14, с. 663; 15, с. 58]. По-третє, продавець ніс відповідальність і за відсутності евікції, якщо після передачі речі покупець у інший спосіб набував право власності на придбану річ, у зв'язку із чим відібрання від нього речі ставало неможливим (D.21.2.9) [16, с. 157]. Це правило неможливо пояснити, якщо вважати, що дії продавця зводяться до передачі речі у спокійне володіння, адже в цьому випадку відповідальність для продавця наставала, хоча відібрання речі з володіння набувача третьою особою було неможливе.

Наведеним підтверджується правильність висловленої окремих вченими думки про те, що римська купівля-продаж мала на меті перехід права власності до покупця [17, с. 426; 18, с. 219-220; 19, с. 55], а обов'язки продавця загалом не вичерпувалися передачею речі у спокійне володіння. До речі, сама відповідальність продавця за евікцію була відповідальністю за втрату покупцем володіння річчю внаслідок недоліків у переданому йому праві (D. 19.1.3) [14, с. 655]. Але, незважаючи на це, договір купівлі-продажу міг укладатися стосовно чужої речі. Більше того, причини існування цього правила недвозначно пояснили самі римляни, зокрема Ульпіан: немає сумнівів, що можна продати чужу річ, оскільки в цьому разі існує і купівля, і продаж, але річ може бути відібрана у покупця (D. 18.1.28) [14, с. 571]. Отже, з точки зору природи та суті юридичного акту для римського юриста договір купівлі-продажу чужої речі нічим не відрізнявся від аналогічного договору щодо своєї речі.

Можливість такого підходу обумовлена, як вбачається, тим, що «римляни в усій різноманітності форм виникнення права власності почали розрізняти два самостійних, але взаємопов'язаних моменти – спосіб набуття права власності (*modus acquirendi*) і титул набуття (*titulus acquirendi*). Факти, з настанням яких виникає право власності у конкретної особи, дістали назву способи набуття права власності, а юридичні факти, які є правовою основою виникнення права власності, – титули набуття» [20, с. 143]. У цій зв'язці договір купівлі-продажу був підставою виникнення права власності і мав виключно зобов'язальний характер [21, с. 379; 22, с. 62-63], тобто, безпосередньо породжував лише зобов'язання і сам по

собі не створював жодних змін у речових правах. Договір купівлі-продажу, таким чином, не був відчуженням, інакше не можна було б пояснити, чому визнавався крадієм чужої власності покупець, який самовільно захопив річ [23, с. 243]. Завдяки відділенню *modus* від *titulus* стає можливим укладення договору купівлі-продажу чужої речі, оскільки для того, щоб пообіцяти передати річ у власність, не потрібно бути власником речі в цей момент.

В чому ж полягає причина, з якої договір купівлі-продажу чужої речі вважається недійсним в Україні та інших пострадянських країнах? Вона вбачається у тому, що внаслідок не проведеної вчасно рецепції римського права звичай урівнюють розпорядження річчю та укладення договору купівлі-продажу. У зв'язку із цим, право продавця на відчуження речі вважається елементом договору купівлі-продажу [24, с. 429; 25, с. 38], а його відсутність, відповідно, дефектом правочину [26, с. 202; 27, с. 114].

Втім, цей традиційний погляд викликає декілька заперечень.

1. Наведені аргументи можуть бути актуальним лише для системи консенсусу, але не для римської моделі *titulus* і *modus acquirendi*, яка імплементована в українському приватному праві. Так, згідно ч. 1 ст. 334 ЦК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передавання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Отже, для переходу права власності необхідний титул, яким виступає договір купівлі-продажу, та інший юридичний факт, що визначає момент переходу права. Цим останнім фактом може бути передача речі, настання календарної дати, навіть момент підписання договору купівлі-продажу, однак це завжди буде відокремлений від договору факт, на відміну від французької системи «консенсусу», де сам договір купівлі-продажу виконує роль способу набуття. Якщо ж в Україні прийнята римська модель, то логічно передбачити, що не повинен заперечуватися і зобов'язальний характер договору, який притаманний цій системі. За римським правом договір купівлі-продажу, у якому сторони виражали намір перенести право власності, сам по собі право власності не переносив, а встановлював зобов'язальне право вимагати перенесення права і виступав титулом, тоді як наступна передача речі була способом перенесення права власності [28, с. 16]. З плином часу до способу набуття почали відносити не тільки *traditio*, а й інші юридичні факти, однак це не змінює кваліфікацію титулу як зобов'язального акту.

Дійсно, існує норма ст. 658 ЦК України, згідно якої право продажу товару, крім встановлених законом випадків, належить власникові товару. Однак, у цій нормі мова йде про право продажу, а не право на укладення договору купівлі-продажу. Продаж, як і будь-яке відчуження, не може здійснюватися «в нікуди», оскільки цей термін передбачає зустрічне набуття відповідного майна. Як справедливо відзначав В. А. Белов, акт відчуження неможливий і не може досягти свого результату без зустрічного акту набуття: відчуження не трапляється до тих пір, поки хтось не набуває відповідне право [29, с. 16]. Отже, продаж товару відбувається в момент переходу права власності, а не в момент укладення договору про продаж. Тому зрозуміло, що право продати річ, тобто, забезпечити перехід права власності, дійсно має лише особа, яка може забезпечити правонаступництво.

Якщо вважати договір купівлі-продажу чужої речі недійсним, то ст. 658 ЦК України якнайкраще підходить для відповідної норми. Натомість, друге речення цієї статті прямо передбачає випадок укладення договору купівлі-продажу щодо чужої речі і навіть визначає правові наслідки цих дій, серед яких немає недійсності. Ця норма вже стосується не продажу речі, а саме укладення договору купівлі-продажу – в ній використано термін «продавець», ким особа стає з моменту укладення договору, що безпосередньо породжував лише зобов'язання і сам по

відає традиціям вітчизняної доктрини приватного права [30, с. 221].

Більше того, цивільний закон містить норму, яка хоча й опосередковано, але беззаперечно свідчить на користь дійсності такого договору. Згідно ст. 620 ЦК України в разі невиконання боржником обов'язку передати кредиторові у власність річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передавання відповідно до умов зобов'язання. Кредитор втрачає право на витребування у боржника речі, визначеної індивідуальними ознаками, у разі, якщо ця річ вже передана третій особі у власність. Якщо таку річ ще не передано, переважне право на її одержання має той з кредиторів, зобов'язання на користь якого виникло раніше, а коли це неможливо визначити, – кредитор, який першим пред'явив позов. Відтак, закон визнає дійсними всі договори купівлі-продажу, укладені щодо однієї речі.

Таким чином, у цивільному законодавстві України закладено модель переходу права власності, яка передбачає кваліфікацію договору купівлі-продажу як виключно зобов'язального акту. Він безпосередньо породжує право вимоги передати річ у власність і є підставою набуття, оскільки визначає, чому до покупця переходить право власності – тому що цей договір є обіцянкою зробити покупку власником в обмін на еквівалент. Договір купівлі-продажу містить волю на перехід права власності, що прямо слідує зі ст. 655 ЦК України, але сам по собі право власності не переносить – для цього необхідний спосіб набуття. Висновок про зобов'язальний характер договору не спростовується тим, що за ст. 655 ЦК України продавець «передає або зобов'язується передати» товар у власність покупця, оскільки ці слова визначають лише момент виконання договору, на чому обґрунтовано наголошував О. В. Дзера [31, с. 290]. В свою чергу, пообіцяти передати

річ у власність, вочевидь, можна, і не будучи власником у цей момент.

2. Існує ще одне положення римського права, яке не отримало чільного місця у вітчизняній доктрині. За твердженням Ульпіана, якщо хтось має право власності, то шляхом передачі він переносить це право, якщо ж не має права власності, то нічого не переносить (D. 41.1.20) [32, с. 29]. Крім того, за давністю, яка в Римі використовувалася і при купівлі речі від невластника, набути річ міг тільки той, хто отримав володіння на підставі правочину, що сам по собі здатен призвести до набуття права власності, але в силу вад, які знаходяться поза ним, не спричинив цього наслідку для володільця [33, с. 388]. Отже, якщо у продавця немає права власності, то існує договір купівлі-продажу й *traditio*, але остання не переносить право власності. За такого підходу підстава і спосіб набуття вбачаються певним транспортним інструментом, а право власності або переходить за ним, або не переходить. Отже, право в будь-якому випадку є чимось зовнішнім по відношенню до обох вказаних юридичних фактів.

Висновок. Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що правильна кваліфікація договору купівлі-продажу залежить від адекватного розрізнення зобов'язального і речового ефекту правочину. Договір купівлі-продажу в українському праві повинен вважатися зобов'язальним, не потребує наявності права власності у продавця на момент його укладення і тому є дійсним, навіть якщо він укладений неуповноваженою особою. Незважаючи на дійсність цього договору, внаслідок відсутності у продавця права власності воно не переходить до набувача із передачею речі, тобто цей договір залишається невиконаним продавцем. Відповідно, якщо у покупця не виникло право власності на підставі ст. 330, 388 ЦК України, річ може бути витребувана власником і від добросовісного набувача. Дійсність договору цьому не перешкоджає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Трепицын И. Н. Приобретение движимостей в собственность от лиц, не имеющих права на их отчуждение / Трепицын И. Н. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1907. – 604 с.
2. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04 вересня 2013 року по справі № 6-16175св13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33362404>.
3. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29 січня 2014 року по справі № 6-44085св13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36952645>.
4. Постанова Вищого господарського суду України від 27 серпня 2009 року по справі № 32/440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/4886028.
5. Постанова Вищого господарського суду України від 11 січня 2012 року по справі № 10/27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20900009>.
6. Постанова Верховного Суду України від 09 жовтня 2007 року по справі № 3-3112к07 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2362453>.
7. Постанова Верховного Суду України від 07 листопада 2012 р. у справі № 6-107цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27870117>.
8. Кучер В. О. Окремі способи захисту права власності: проблемні питання / В. О. Кучер // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 97-105.
9. Спасибо-Фатеева І. Недійсні правочини та проблеми застосування реституції / І. Спасибо-Фатеева // Щорічник українського права. – 2009. – № 1. – С. 150-167.
10. Mackintosh J. The Roman law of sale with modern illustrations: Digest XVIII. 1 and XIX. 1 / James Mackintosh. – Second edition. – Edinburgh: T. & T. Clark, 1907. – 299 p.
11. Любавский А. Комментарий законов о купле-продаже. (Ст. 1381-1527 т. X, ч. 1, зак. гражд.) // Юридические монографии и исследования. Том III / А. Любавский. – СПб.: Общественная польза, 1875. – С. 81-311.
12. Шевцов С. Г. Обоснование недействительности сделок неуправомоченных лиц по распоряжению чужим имуществом / С. Г. Шевцов // Арбитражная практика. – 2003. – № 1. – С. 20-28.
13. Скловский К. И. Разделение действия сделки: принципы и предрассудки / К. И. Скловский // Aequumius. От друзей и коллег к 50-летию профессора Д. В. Дождева / Отв. ред. А. М. Ширвиндт. – М.: Статут, 2014. – С. 146-164.
14. Дигесты Юстиниана. Перевод с латинского. Т. 3: Кн. 12-19 / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2003. – 780 с.
15. Расснер Д. Институций Гая с объяснительным словарем / Д. Расснер. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1887. – 262, XLX с.
16. Дигесты Юстиниана. Перевод с латинского. Т. 4: Кн. 20-27 / Отв. ред. пер. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2003. – 780 с.
17. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1998. – 560 с.
18. Митюков К. А. Курс римского права / К. А. Митюков. – Издание третье. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. – 407 с.
19. Відповідальність у приватному праві: [монографія] / І. Безклубий, Н. Кузнєцова, Р. Майданик та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. – К.: Грамота, 2014. – 416 с.
20. Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів / О. А. Підпригора. – К.: Вентурі, 1997. – 336 с.
21. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Дж. Франчози; пер. с итал.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2004. – 428 с.
22. Yaron R. Remarks on consensual sale (with special attention to *topericulum emptoris*) / Reuven Yaron // Roman Legal Tradition. – 2004. – Vol. 2. – P. 59-76.

23. Дернбург Г. Пандекты. Том II. Обязательственное право / Генрих Дернбург ; пер. с нем. – 3-е издание. – М. : [Б/м], 1911. – 412 с.
24. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве / К. И. Скловский. – 4-е изд., перераб., доп. – М. : Статут, 2008. – 922 с.
25. Рахмилов В. А. Распространяются ли нормы о недействительности сделок на добросовестного приобретателя? / В. А. Рахмилов // Журнал российского права. – 2003. – № 12. – С. 34-39
26. Генкин Д. М. Право собственности в СССР / Д. М. Генкин. – М. : Госюриздат, 1961. – 223 с.
27. Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1955. – 219 с.
28. Хвостов В. М. Система римского права. Том II. Вещное право / В. М. Хвостов. – Изд. 3-е. – М. : [Тип. Вильде], 1908. – 128 с.
29. Белов В. А. Отчуждение и приобретение по российскому Гражданскому кодексу (понятийно-терминологическая сторона вопроса) / В. А. Белов // Законодательство. – 2006. – № 7. – С. 8-19.
30. Удинцев В. А. Договор купли-продажи и право собственности / В. А. Удинцев // Известия Азербайджанского государственного университета имени В. И. Ленина. – 1926. – Том 6-7. Общественные науки. – С. 189-245
31. Цивільне право України. Особлива частина: [підручник] / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.
32. Дигесты Юстиниана. Перевод с латинского. Т. 6: Полутом 2: Кн. 41-44 / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2005. – 564 с.
33. Барон Ю. Система римского гражданского права: В 6 кн. / Ю. Барон. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 1102 с.